

2005

2

XXXI. ÉVFOLYAM

Bacsó Béla
Seregi Tamás
Sághy Miklós
Tverdota György
Odorics Ferenc
Györök Edina
Füzi Izabella
Hódosy Annamária
Hajdu Péter
Milián Orsolya
Szilasi László
V. Gilbert Edit
Jeney Éva
Poszler György
Bezeczky Gábor

literatura

XXXI. évfolyam

A MAGYAR TUDOMÁNYOS
AKADÉMIA
IRODALOMTUDOMÁNYI
INTÉZETÉNEK
FOLYÓIRATA

Főszerkesztő
POMOGÁTS BÉLA

Felelős szerkesztő
VERES ANDRÁS

Szerkesztők
BEZECZKY GÁBOR
HAJDU PÉTER
SZOLLÁTH DÁVID

Technikai szerkesztő
RÓNA JUDIT

Szerkesztőbizottsági tagok
BODNÁR GYÖRGY
KÁLMÁN C. GYÖRGY
SZILI JÓZSEF

Szerkesztőség
1118 Budapest
Ménesi út 11–13.
Telefon: 279-2776
279-2777
279-2779

Ára: 700 Ft

MEGJELENIK NEGYEDÉVENKÉNT

Terjeszti a Balassi Kiadó és a Szakkönyv Kft.

Előfizethető a Balassi Kiadónál (1075 Budapest, Károly krt. 21. II/1.)
közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással
a kiadó ERSTE Bank 11991102-02120733 számú számlájára.

Példányonként megvásárolható a Balassi Kiadó könyvesboltjaiban

BALASSI KÖNYVESBOLT
1023 Budapest, Margit u. 1.
Tel.: 212-0214

KIS MAGISZTER KÖNYVESBOLT
1053 Budapest, Magyar u. 40.
Tel.: 327-7796

MAGISZTER KÖNYVESBOLT
1052 Budapest, Városház u. 1.
Tel.: 338-2440

ÍRÓK BOLTJA
1061 Budapest, Andrássy út 45.
Tel.: 322-1645; 342-4336
Fax: 342-4311

ATLANTISZ KÖNYVSZIGET
1052 Budapest, Piarista köz 1.
Tel./fax: 267-6258

és a Szakkönyv Kft. mintatermében
1033 Budapest, Szentendrei út 89–93.,
továbbá partnerboltjaiban.
A boltok címe megtalálható:
szakkonyv@szakkonyvker.hu

Külföldön terjeszti a Balassi Kiadó

HU ISSN 0133-2368

A folyóirat megjelenését támogatta

Literatura

Tartalom

2005/2.

Tanulmány

BACSO Béla

- A lepel fellebbentése: táj-kép és természet
– Goethe *Vonzások és választások* című regényéhez – 135

SEREGI Tamás

- A jelen visszatérése
– Peter Handke és a festészet – 151

SÁGHY Miklós

- Szövegnyomozás Novák Antal öngyilkosságának ügyében
– Kosztolányi Dezső *Aranysárkány* című regényéről – 167

Évforduló

TVERDOTA György

- Eszmék és poétikák keresztútján
– József Attila Párizsban – 177

Műhely

ODORICS Ferenc

- Konferencia a retorika és interpretáció témakörében 185

GYÖRÖK Edina

- Irodalomtörténet-írás revízió után 187

FÜZI Izabella

- Esztétikum és retorikai olvasás Poe-nál
(vázlat) 202

HÓDOSY Annamária	
Poe Hollógrammja avagy	
<i>A holló</i> mint a költői hatás allegóriája	211
HAJDU Péter	
Az őszinteség retorikája	222
MILIÁN Orsolya	
„...mit rádióz ki” egy kép	228
<i>Szemle</i>	
SZILASI László	
„Mindegy, hogy hogy’, csak nehogy sehogy”	
– <i>Az irodalomtörténet esélye</i> . Irodalomelméleti tanulmányok. Szerkesztette Veres András –	240
V. GILBERT Edit	
(Nyelvi) kaland a javából	
– Gránicz István: <i>A nyelvészeti poétika útjai és lehetőségei</i> –	248
<i>Megemlékezés</i>	
A bölcselő halott, a metafora él	
Paul Ricoeur (1913–2005) – (Jeney Éva)	252
„A harmadik ember”	
„Soliloquium” Török Endre emlékére –	
(Pozsler György)	254
Fónagy Iván (Bezeczky Gábor)	257

Sághy Miklós

SZÖVEGNYOMOZÁS NOVÁK ANTAL ÖNGYILKOSSÁGÁNAK ÜGYÉBEN

– Kosztolányi Dezső *Aranysárhány* című regényéről –

Két vádponttal kezdeném:

1. Kosztolányi Dezső *Aranysárhány* című regényében Novák Antal öngyilkossága nem kellően indokolva, váratlan hirtelenséggel következik be.¹

2. A regény hasonlatai gyakran banálisak és közhelyesek. Mondhatni: ilyen szerzői név alá sorolt szöveg esetében *gyanús*an azok.

Feltevése, hogy e két állítás összefügg egymással, vagy ha tetszik, megalapozottnak látom a *gyanút*, hogy a hasonlatok elárulhatnak valamit Novák Antal önkészű haláláról.

Amennyiben a hasonlító alakzatokat csoportba szedjük, érdekes rajzolatokat vehetünk észre. Tekintsük először az alábbi szövegrészleteket: a majálisozók „szopták a tejet, pohárból, mint egy anyamellből” (11.);² „Cseresznyefák görnyedeztek nársi ruhájukban [...] Fiatal, áldott anyákhoz hasonlítottak.” (31.); Hilda „szeme [...] lágy és bágyadt, mint a tehéné” (116.); „aludtak a cserjék, illatosan susogva, mint álmukban a menyasszonyok” (II/5–6.); „A termékenység sustorgott a kohójában” (II/36.). Látható, a hasonlítás kulcsszavai: a „termékenység”, a „nász” és az „áldott állapot”. A „tehén”, a „tej” kifejezések jelentésvonatkozásain keresztül pedig a gyermekét szoptató anya képe is megidéződik. Talán lehet azt mondani, ezek a hasonlatok előrevetítik azt, ami a végső csapás lesz Novák számára, nevezetesen, amikor az *Ostor* című lapból értesül lánya feltételezhető (de a regényben egyszer sem kimondott) terhességéről.

Vegyük most szemügyre a következő hasonlatokat: „A hinta ülőkéje sötéten, mozdulatlanul állott terhe nélkül, mint kiégett, megszenesedett égitest” (71.); az órák „percegték, akár a koporsóban őrlő szű” (II/36.). Mindkét idézet motivikusan is kapcsolódik Novák öngyilkosságának pillanatához, hiszen „a ravasz elsütésekor”,

¹ Hasonló tételt fogalmaz meg Szegedy-Maszáék Mihály BARTA János gondolatait idézve: „Novák Antal öngyilkossága váratlan hirtelenséggel következik be.” Hozzáteszi: e gondolat hatása máig észrevehető a szakirodalomban. (SZEGEDY-MASZÁK Mihály: „Idő, nézőpont és értékszerkezet az *Aranysárhány*-ban.” In uő: *Minta a szövegben.*” A műértelmezés esélyei. Balassi Kiadó, Budapest, 1995. 199.)

² A regényből vett idézeteket az alábbi kiadás alapján jelölöm: KOSZTOLÁNYI Dezső: *Aranysárhány*. Osiris Kiadó, Budapest, 2001.

mintha egy bolygó dőlné önmagába, egymásba zuhan az ég és a föld. Továbbá a pisztoly eldördülésekor a fejében, „mint az órában, melyet összetörnek, megállt az idő”. Talán nem véletlen az sem, hogy azon az éjszakán, amikor az órák őrjítő kattogását olyannak hallja Novák, mint a koporsóban őrlo szűt, akkor megállítja az ingaórát a szobájában. Akárcsak a lövés a fejében a beépített időmérő működését.

Látható: a halál előrevetítése³ mellett a terhesség, az anyaság képét előlegezik leggyakrabban a hasonlatok. A két képrendszer összefonódása azt sugallhatja, hogy a halál, pontosabban Novák halála a terhesség tényével és ezen keresztül lánya alakjával szoros összefüggésben áll. E feltételezés legerősebb sugalmazása Hilda pattogatott kukorica evésének és Novák öngyilkossági technikájának összevetéséből olvasható ki. Mikor Hilda a féltékenységekben kétségbeesett Tiborral beszél, a zsebéből pattogatott kukoricát eszeget, ekképpen: „Mutatta élő ajkait, melyeknek piros húsán egy kukorica libegett, ezüst nyálával elvegyülve. Aztán a lenge gömböcske eltűnt a fogak sövénye mögött.” (68.) Novák, akárcsak Hilda a pattogatott kukoricát, a pisztoly csövét a „szájába vette, mint valami ételt, melyet szeret, a fogai közé harapta.” (II/104.) Aztán a kis pisztolygolyó a pattogatott kukorica gömbjéhez hasonlatosan eltűnik a „fogak sövénye mögött”, hogy széttroncsolja a sárszegi tanár nyúltagját. E párhuzam ismét Hilda alakját kapcsolja Novák halálának pillanatához, és, teszem hozzá, nem Lisznerét.

Vagyis: a hasonlatok Hildát jelölik ki, mint főbűnöst apja halálában. A szövegbeli arányok azonban nem feleltethetők meg a hasonlatokba kódolt előrejelzéseknek, az anticipációkban megjelenő vádnak. A regényben ugyanis mindössze egy fejezet (17.) ábrázolja Novák vívódásait lánya szökése miatt, míg az azt követő tíz fejezetben (19-től 29-ig), egészen Novák haláláig szinte kizárólag a Liszner Vilivel történt konfliktus körül járnak a sárszegi tanár kínzó gondolatai. Ugyanakkor, ha alaposabban megvizsgáljuk Novák önemésztő elmemunkáját, melynek centrumában Liszner áll, akkor nem ritkán Hilda képét láthatjuk a fű alakján átsejleni.

Már a Liszner-konfliktus legelején, a feleltetéskor Hilda fotográfiája dühíti fel annyira Novákot, hogy elveszti önuralmát, és majdhogynem tettelegességre vete-medve „rátamad” Vilire, miközben meláknak, bikficnek, szemtelennek nevezi.

Közvetetten Hildára lelhetünk a szenvedések mögött akkor is, amikor Novák a Liszner által okozott sebeket lánya rizsporával szórja be, és ezáltal – tudjuk meg Barabás doktortól – megakadályozza azok gyógyulását.⁴

Az Ebeczky által emlegetett lélektan számára mégis az az elszólás lehet a legárulkodóbb, mikor a gyötrődve vizionáló Novák Liszner helyett Tibort szólítja, vagyis tudattalanul lánya megszöktetőjét nevezi meg testi kínjainak okozója helyett: „Tönk-

³ Azzal, hogy e hasonlatok *előrevetítő* funkcióját hangsúlyozom, nem mondtam semmi újat a regény működésmódjának tekintetében. Az *Aranyárhány* első mondatában eldördülő pisztoly nyilvánvalóan a tanári szobában eldördülő pisztoly képét vetíti előre. De voltaképpen „nem is az első mondat, de már a címmel kezdetét veszik az előrejelzések” (SZEGEDY-MASZÁK: i. m. 202.), minek következtében az előre- és visszautalások bonyolult rendszerét hozza létre a regény.

⁴ Valójában sebek már a verés előtt is léteztek, melyeket Hilda hazug viselkedése ütött Novák lelkén. Hazudozását követő jósága csupán „szépségfájlstrom, mely a sebet eltakarta”. (87.)

retett engem, Tibor. Azaz mit beszélek. Tönkretett, Liszner." (II/88.) Olyan elszólás-ként értelmezhető e szótévesztés, mely az elfojtott, a tudattalanba száműzött trauma hangját hallatja.

Novák ügyében azonban koronatanúnak mégiscsak az a – szintén a tudat mélyéről kiszabadult – szörny vagy rém tekinthető, mely a mellére telepedve és a húsát tépve álmában kísérti szegény sárszegi tanárt. Ha ezen álmokép eredetét kutatjuk a szövegben, akkor Novák lányával folytatott meddő vitájának ahhoz a pillanatához érkezünk, mikor a tanár kifogyva az érvekből tehetetlenül és csalódottan elhallgat: „Gondolatai, máskor oly rendezett, tiszta gondolatai összegubancolódtak, mint hosszú női hajszálak, s nem tudta kibogozni őket. Maga sem értette, mit akar már. Férfiesze, férfigolikája csődöt mondott. Úgy rémlett, hogy egy szörnyvel birkózik, mely erősebb nála, s kijátssza őt, elsiklik ujjai közül." (83.) Látható, a szörny egy hosszú hajú nő alakját ölti magára, éppen olyanét, mint Hilda, vagy olyanét, mint elhunyt felesége, és semmiképpen sem a tar fejű Liszner ábrázatát.

Megállapítható tehát: a nő-rémtől való rettegés nem hagyja aludni Novákot, inkább ébren tartja magát, átvírasszja az éjszakákat. És mit csinál ezeken az elviselhetetlenül hosszú, álmatlan éjszakákon? A Liszner-történetet színezteti, javítgatja, egyszóval a Lisznerrel való békítő beszélgetést tervezgeti: „Minden éjszaka, mikor nem tudott aludni, valamit toldott hozzá. Megszokta, kiszínezte. Már nem tartotta oly kalandosnak, oly megvalósíthatatlannak." (II/86.) Vagyis miközben az elalvás rémétől retteg Novák, megidézi Lisznert mint egy vigasztaló, a valóság biztonságában megtartó alakot. Mintegy az ő személye mögé száműzi a szörnyet. Vagy a lélektan terminusával: tudatalattijába nyomja, fojtja vissza, de hiába, hiszen álmában, elszólásaiban, öntudatlan tetteiben ismét és ismét megjelenik a rettegett nő-rém.

E női szörny-kép fölötti uralmának teljes elvesztését figyelhetjük meg közvetlenül halála előtt, mikor a végzetesnek bizonyuló *Ostor*-olvasáskor a Liszner-ügyre vonatkozó rágalmakat átugorja, és kétségbeesetten lánya történetére irányítja figyelmét: „Novákot mindez közönyösen hagyta. [ti. a tanárverés] Nem bánta már, had tudják meg a merényletet, melyet oly gondosan igyekezett rejtegetni. Csak az utolsó fejezet, az *Idill* című kergette arcába a vért, az a borzalmas, nyájas mézes záradék, mely Hilda kalandját részletezi, s azt a közelgő eseményt, mely Novák Antalnak, a fiatal nagyapónak is bizonyára örömet okoz." (II/102.) Egy hasonlat pedig újra mindent elárul: „Kezében lengett az újság, a szennyes újság. Mintha egy családi lepedőt, melyen hónapokig aludtak sokan, kiteretgetnek a napfénybe, minden piszkával." (II/100.) „Sokan", olvasható. Mintha egy orgia után maradt szennyes lepedőről lenne szó. Novák gondolataiban mind a lánya, mind a felesége lepedője sok ember testnedveivel áztatott ágyruhának tetszik.

A nő-szörny napfényre, nyomtatott szövegbe kerülése rengeti meg alapjaiban Novák lelki egyensúlyát. Az elfojtás, a tudat mélyére száműzött rémséges nőalak mindaddig nincs, amíg nem kerül a nyelvbe. Novák szavaival ugyanez: „Ha nem beszélnek róla, akkor nem is történt meg. Amiről nem veszünk tudomást, az nincs is."⁵

⁵ Novák lelki válságai idején sokszor alkalmazza a frázist: „Számára többé nem léteztek", „Ő többet nem törődik a lányával". Mintha ily módon valóban száműzhetné őket lelkéből.

(II/37.) Vajon nem ebbe a tévedésébe bukott-e bele Novák Antal sárszegi fizika- és matematikatanár? Annak a gondolatnak az elutasításába, hogy a tudaton túlrá száműzött szörny akkor is van és emészt belülről, ha nem beszélünk róla.

Érdekes még megfigyelni az előbbi idézetben, hogy Novák a Liszner-merényletet „gondosan igyekezett rejtegetni”. Rejtegetni, megtartani magának, mert nem akarja napfényre, beszédbe hozni. Pedig szégyellnie nem kell magát, hiszen amúgy is már mindenki tud a történekről, és az ügyben – erről biztosítja Ebeczky ügyvéd úr – mellette az egész tisztos polgári társadalom. A harc kimenetele miatt sincs miért restelkednie,⁶ hiszen a támadókat – Fórisal ellentétben – ő tényleg „lerázza magáról”, és csak a sötétség segítségével tudják túlerőben lévő támadói földre kényszeríteni. A szöveg több helyén is olvasható, hogy testi ereje mellett („Úgy emelte föl a fizikaórákon az ötvenkilós súlyokat, mint a pinty” – II/17.) a jó harcos lélekjelenléte is megvan benne a fényes győzelemhez (a váratlan támadáskor nem menekül, hanem: „egy mozdulatot tett, hogy szembenézzen az ismeretlenekkel” – II/21.). Mégsem választja a nyílt konfrontációt Lisznerrel, és a „félreértés” szóbeli tisztázására sem hajlandó. Vagy legalábbis érhetetlennek tűnő módon halogatja ezen lehetőségek bármelyikét. Mintha nem is akarna leszámolni ezzel az üggyel, hanem meg akarná magának tartani, féltve szeretné rejtegetni, amíg csak lehet. Mindezt azért, hogy a Liszner-konfliktus „színezgetésével” töltött tevékenysége elterelje figyelmét a valódi szörnyetegről, mely egy nő alakjában lakik lelke mélyén.

Megkockáztatom: a Liszner-ügy nem vezethet Novák öngyilkossághoz. Mégpedig azért nem, mert semmi (sem a nyelvre, sem az igazságra vonatkozó) olyan fenyegetés nem érkezik ebből az irányból, amely *alapjaiban* rengetné meg Novák lelki egyensúlyát, vagy számolhatná fel önazonosságát.

A sárszegi tanár ugyanis minden eszközzel rendelkezik, hogy kedve szerint: tisztázza, bíróságra vigye, vagy lelki gyötrelmeinek okozóját a földbe döngölve elsimítsa az ügyet, pontosabban a félreértést („Micsoda félreértés.”), mely Liszner Vilmost látszólagos ellenségévé tette.

Mindketten hisznek az okokban és okozatokban, mindketten következtetések. Novák megbuktatja Liszner, mert nem tudja a leckét. Liszner megveri Novákot, mert megalázta, és mert úgy hiszi, hogy Novák szándékosan buktatta el az érettségén. Gondolkodásrendszerük tehát e tekintetben semmi akadályt nem gördítene az elé, hogy közösen felfejtsék tetteik mozgatórugóit, és belátva egymás cselekedetének okát tisztázzák a félreértést.

Igazsághitük és ezen alapuló nyelvszemléletük is nagyon közeli rokonságot mutat. A tények igazságát mindketten a valósággal történő megfeleltetésben képzelik el. Bizonyíthatják ezt a Novák prédikációjában és a Liszner gondolataiban megfigyelhető párhuzamok. „Az igazság, az kézzel fogható, mint a valóság [...] az igazság, az van, a hazugság az nincs. Az igazság az létezik, arról érzékszerveink

⁶ Mint ahogy ennek gyanúja Fóris kapcsán fölmerül: Fóris „regényesen kiszínezte a részleteket, melyek arról tanúskodtak, hogy ő az »orvtámadást visszautasította«, a »szemtelen fickót vaskézrel megfékezte.«” (II/55.)

megbízható vallomása által értesülünk” (81–82.) – mondja Novák hazudozós lányának. Liszner pedig a felelés alatt nem a geometriai ábrát: „csak a hadonászó tanárt látta, mint paprikajancsit, az ujjait, arany jegygyűrűjét meg a másikat, melyben karneolkő piroslott. [...] Mindig csak a valóságot fogta föl, mely közvetlenül szeme előtt mozgott.” (95.) A valóságot, vagyis az igazságot, folytathatnánk Novák logikája szerint. Ebből következően nyelvszemléletük valóságelvű, vagyis „nem tételez különbséget nyelvi és képi reprezentáció között”.⁷ A szóbeli megbékélés közegére, vagyis a nyelvre vonatkozó előfeltevéseik alapvetően nem különböznek, ezért e tekintetben semmi akadálya nem volna megegyezésüknek. Novák mégsem akar békülni. Húzza-halasztja a dolgot. Inkább felmegy a padlásra, hogy Vili füzeteit nézegesse, bezárkózik, letagadtatja magát. Vajon miért tesz így? Miért halogatja ilyen hosszú ideig a találkozást?

Talán, mert Novák egy szörnyet rejteget Liszner gondolatbeli arcképe mögött, mely szörny magába olvasztja lánya, Hilda és fiatalon elhunyt, de hűtlenségével és hazudozásaival sok gyötrelmet okozó felesége alakját. Belőlük van összegyúrva, a hazudozós, uralhatatlan, örült nőkből.

És vajon miért jelentenek számára ilyen nagy veszedelmet ezek a nők? Miért kell őket minden lelkierejével a tudat küszöbe alá tiporni? Mik azok az erők, amik a nők alakjában az életére törnek? Amik személyiségét alapjaiban rengethetik meg?

Feltételezem, a nyelvnek van ekkora ereje. A nyelv személyiség- és igazság-meghatározó szerepének. Novák Antal ugyanis a tudomány embere. Nyelvszemléletét – mint már arról volt szó – referenciálisnak lehet nevezni, vagyis fellelhető benne az a hit, hogy a nyelv elemei a világ valós dolgaira utalnak.⁸ E nyelvszemlélet, mivel a világ dolgait hozzáférhetőnek véli, együtt jár azzal a gondolattal, hogy az igazság a nyelvtől függetlenül, örökké létezik, és minden (komoly) vita vonatkozási alapjává és egyben döntőbírájává válhat. Továbbá e nyelvszemlélet előfeltételez egy hierarchikus rendszert, mely rendszer szerint, lennének, akik közelebb kerülhetnek az igazsághoz, az úgynevezett beavatottak, az igazság letéteményesei, mint például a tudósok, beleértve a tudós-tanárt, Novákot is, és lennének, akik kevésbé részesülnek az igazságból, ilyen lenne például Liszner Vilmos,⁹ aki éppen azért bukik el az érettségén, mert képtelen a tudás-hierarchia magasabb fokára lépni.¹⁰ E struktúrában Novák igen előkelő pozíciót foglal el. Mondhatni, igazságelosztó funkcióban van, hiszen tanárként ítélkezhet diákjai, tudósként pedig a világ állása felől.

⁷ Bónus Tibor Novák nyelvszemléletét elemezve jut erre a következtetésre. (BÓNUS Tibor: „A kontextusra ráhagyatkozó jelentés.” In uő: *Diskurzusok összjátéka (irodalmi olvasásmódok)*. Balassi Kiadó, Budapest, 2001. 14.)

⁸ „Novák Antal a számtan és a természettan tanára, s már foglalkozásából is következik, hogy a nyelvet a kifejezés eszközeként tekinti, olyan nyelvszemlélettel, mely közvetlenül utal a valóság elemeire. Diskurzusában a világról tett konstatív kijelentések a meghatározók, ami azzal áll összefüggésben, hogy föltétlenül bízik a természettudomány megismerési modelljében.” I. m. 13.

⁹ Ismétlem: Liszner Vilmos azonban ugyanazon rendszer része, ezért személye nem is aknázhajta azt alá.

¹⁰ Ebben az értelemben az érettségi, a feljebb lépni tudás képességének hivatalos elismeréseként is olvasható.

Ám a két nő, feleségét és Hildát (utóbbi egyébként, a szöveg tanúsága szerint, kiköpött olyan, mint az első) nem lehet beilleszteni a látszólag jól működő rendszerbe. Hazudoznak, ármánykodnak, úgy használják a nyelvet, úgy alakítják mondanójukat, ahogy érdekük kívánja, vagy ahogy éppen kedvük tartja. Messze elkerüli őket a következetesség, és az igazság változtathatatlanságára vonatkozó bármiféle elképzelés. Szabadon felcserélik az igazság paramétereit, mégpedig úgy, mintha öntudatlanul is felismernék: a nyelvben és nem a valóságban gyökereznek az igazság törvényei, és hogy „a nevek önhatalmú fölcserélése, sőt jelentésük visszájára fordítása által”¹¹ kijátszhatják a szilárdnak látszó igazság-konvenciókat.

A két nő destruktív magatartása miatt – kikhez a tudós-tanár élete (vérségi és házassági kötelékekkel) hozzá van láncolva – súlyos veszélybe kerül Novák igazságelosztó (tanár) szerepe, mely személyiségének egyik legfontosabb fundamentuma. Arra kényszerül, hogy szembenézzen a nyelv uralhatatlanságának tényével, vagyis azzal, hogy: „a szavak ostobák, semmit se fejeznek ki” (77.), és, hogy – mint a köszönésre vonatkozó eszmefuttatásának további részeiből kiderül – nyilvánvalóan nem az igazságra vonatkoznak. Majd pedig a nyelv és az igazság körüli tépelődéseinek végén egészen addig jut, hogy megborzong „ettől az ismert, rövid szótól: én”. Mintha megsejtené a nyelv hatalmát, mely felmérhetetlenül erősebb és pusztítóbb, mint a közmegegyezéssel rögzített igazsága.

Általánosabban is értelmezhetőnek látszik az imént vázolt probléma, mégpedig férfi(ak) és nő(k) viszonyrendszerében. E gondolati vonal jogosságát erősítheti, hogy visszatérő eseménye a regényvilágnak a férfiak szövetségkötése a női „szörny” ellen. (Gondoljunk Csajkás Tibor és Novák, illetve Barabás doktor és Novák paktumaira.¹²) Mikor Hilda szinte minden ok nélkül ágyának esik, közvetlenül a hazugság és igazság kérdését feszegető apai beszélgetés után, az orvos-katona doktor és Novák hozzálátnak, hogy közös erővel „megszelídítsék” a vadóc Hildát. Ám ő ismét túljár az eszükön (férfigolikájukon), és felismerve szándékukat taktikát vált. „Szépségflastromot” ragaszt magára, és olyan kedvesen beszél és bánik édesapjával, mintha megbánta volna bűnét, és szígyellné hazugságát. A stratégiai szándék azonban nyilvánvaló – legalábbis az olvasó számára –, hiszen kedvességével csak elaltatja apja figyelmét, hogy elszökhessen Tiborral, és e cselekedetével mintegy végzetesen hátba döfje Novákot.

Miért fűződik ilyen fontos érdeke Nováknak Hilda (és ezen keresztül felesége) gyógyításához, megszeliítéséhez?¹³

A fentebb már vázolt hatalmi diskurzus keretein belül megválaszolhatónak látszik e kérdés. Novák nemi identitásának, vagyis férfiszerepének határvonalait csakis

¹¹ Friedrich NIETZSCHE: *A nem-morálisan felfogott igazságról és hazugságról*. Fordította TATÁR Sándor. Athenaeum 1992/3. 5.

¹² „A két férfi, az orvos és pedagógus egymásra nézett.” (86.) Illetve: „Megmenteni őt, az apja segítségével, közös erővel, minden jóakarattal, egy felnőtt meg egy gyerek, két becsületes ember, két férfi.” (74.)

¹³ Hilda karakterjegyei közé az „örültség” fogalma is beilleszthető, hiszen Novák emlékezetes prédikációjában felveti annak lehetőségét: „aki ellenkezik a többség józan észleletével, az örült, azt tébolydába csukják.” (82.)

a nőiséggel szemben tudná kialakítani. Ehhez azonban olyan ellenpárra volna szüksége, mely *ugyanabban* a rendszerben – éppen mint az ő nemiségének ellentéte – határozódik meg.¹⁴ Amennyiben azonban felesége és Hilda, vagy általánosságban fogalmazva: kettőjük „őrült” magatartása a hatalmi diskurzuson¹⁵ kívülesik, annyiban Novák mint férfi meghatározatlanul marad. Kénytelen hát őket „megszelídíteni”, az őrültségből mint egy rossz álomból felébreszteni, és az igazság, a férfiak igazságának nyelvébe visszailleszteni. Novák azonban nem Hilda vagy felesége megismerésére (már ha létezik ilyen), hanem felismerésére vágyik. Vagyis a szándékolt orvosi kúra (melyben szövetségese az orvos-katona Barabás doktor) nem a nők megismerő, hanem felismerő képességének a visszaállítását célozza. Tükröt keres feleségében és Hildában,¹⁶ akik rá reflektálva igazolhatják „az ő szubjektumként való elégségességét”.¹⁷ Vagyis *felismerik* őt mint férjet és mint apát. A szöveg utal rá, a felesége nem rendelkezett a felismerés képességével, egyszóval Novák képtelen volt őt „megszelídíteni”; még a falon függő fotográfiáról is ellenkező irányba néz, még véletlenül sem rá, hogy *felismerhesse*. Mintha mindig valaki másnak a tekintetét keresné: „a kép most se nézett szemébe, más, érdekesebb tájakra tekintett.” (85.) Hasonlóképpen lánya sem fogadja el apai tekintélyét, hazudozós, álcázós nyelvjátékával, minduntalan kibújik annak hierarchikus kényszerei alól. Novák nem képes e női tükröképekben saját férfi arcát felismerni.

Novákot a női szörny képében a nyelvben rögzített igazságnak a széthullása, és ezzel összefüggésben annak réme fenyegeti, hogy önmeghatározásának alappillérei végleg felszámolódnak.

És mégis. Novák Antal belső válságát, tragédiáját nem az okozza, hogy (a női-rém alakjában) „olyan igazságot ismer föl, mely korábban nem létezett számára”,¹⁸ hanem, hogy szembe kell néznie az igazság meghatározásának teljes képtelenségével.¹⁹ Az *Ostor* szövegének olvasásakor zavarodik össze véglegesen Novák. (Mondhatjuk: ez az utolsó (ostor-)csapás.) Olyan szennylapban szembesül ugyanis saját, igaznak hitt történetével, melynek legfőbb jellegvonása az alaptalan rágalmazás, hazudozás. Az *Ostor* betűi olyan torz tükröt állítanak elé, melyben képtelen önmagára ismerni: mire „elkészült vele [ti. az olvasással], magát már egy idegen embernek érezte [...] olyan ferde beállításban mutatták be, hogy nem ismert magára.”

¹⁴ Vö. „A férfi úgy tekint a férfiasság fogalmának elméleti úton alárendelt nőre, mint az ellentétére, más szóval *saját* másikára, a pozitívum negatívumára, és nem mint olyasvalamire, ami tőle független, különböző és más; maga a másság.” (Shoshana FELMAN: „A nők és az őrültség: a kritika téveszméje.” Fordította HÓDOSY Annamária. In *Testes könyve II.* Szerkesztette Kiss Attila–Kovács Sándor–ODORICS Ferenc. Ictus és JATE Irodalomelméleti Csoport, Szeged, 1997. 384.

¹⁵ A feminista nézőpontból talán hozzátehetjük: a *férfiak által létrehozott* hatalmi diskurzus.

¹⁶ Hilda egyébként egy ízben valóban *tükrökép*ként jelenik meg a szerelmében „vak” Csajkás Tibornak: „Hilda fölhúzta a függönyt, megjelent az ablaktáblák üvegkeretében, testetlenül, mint egy tükrökép.” (67.)

¹⁷ Itt Shoshana FELMAN gondolatait idézem: i. m. 400.

¹⁸ SZEGEDY-MASZÁK: i. m. 207.

¹⁹ Nietzsche képével: olyan kutatóvá vált, ki a „tudomány épülő tornyának tőszomszédságába” húzta fel kunyhóját, és maga is hozzájárult annak magasításához, ám ahogy ez a hatalmas építmény összedőlt, többé már nem találhat védelmet a bástya árnyékában. (NIETZSCHE: i. m. 12.)

(101.) Elutasítani azonban e *rém*-képet mégsem tudja, hiszen a „riport cáfolhatatlan tényeken” alapult. A matematikus számára feloldhatatlannak látszik a paradoxon: a hazudós újságban az igazság maga is hazugságnak tetszik. Pedig igaz. Vagy másképpen: a hazug szó ereje olyan *fél*igazságot tesz a nyilvános beszéd tárgyává – és Novák fogalmai szerint: ezáltal létezővé²⁰ –, mely cáfolhatatlan. Nehéz ebből a logikai zűrzavarból kikeveredni (megjegyzem: Nováknak nem is sikerült). Újbóli nekifutásra talán így lehetne fogalmazni: Novák a „kizáró vagy” logikájából²¹ képtelen volt átlépni a „megengedő és” logikájába. Ez okozta tragédiáját. Az elfojtással, a Liszner-ügyhöz való mániákus vissza-visszatéréssel talán a végső, tudat alatt érlelődő katasztrófát igyekezett minden erejével elkerülni. A katasztrófát, mely után semmi sem ítéltető meg többé az abszolút igazság mércéjével.

Ha most rátekintünk a narrátor öngyilkossági ügyben tett összegző állítására, miszerint a Liszner-ügy, a feleség, a lány és a sok munka együttes hatása vezetett Novák tragédiájához, akkor megállapíthatjuk, félrevezetett bennünket az elbeszélő. A sok munka és a Liszner-ügy csak elrejteti, elfojtani hivatott a valós okokat, vagyis a feleség és Hilda szerepét.²²

E tekintetben is megalapozott hát a gyanú, hogy az elbeszélő nem megbízható az elmondott események igazságértékének tekintetében.²³ Ennek ellenére, gyakran mégis úgy értékeli az ábrázolt világ történéseit, mintha a szereplők igazságai fölötti igazság birtokosa volna: „a diákok igen helyesen mondták” (53.), „mindez tévedés volna, igazságtalanság” (54.), „a nyolcadikosok ismerik igazán” (28.), „valójában fölfújta erősen túlozta azt” (II/55.), ő (mármint Novák) volt az „igazibb és tisztább” (II/58.) stb. Ugyanakkor a narrátor kevesebbet is tud a szereplőknél, képtelen például eldönteni, „vajon igaza van-e azoknak, akik azt állítják, hogy Novák kékcsíkos nadrágtartót visel”, továbbá közli: „különböző találgatások vonatkoznak arra, miért is jön ki Liszner Vili utolsóként, egyedül a nyolcadik osztály utolsó számtan-fizika órájáról, s az is megfejtetlen marad, mit is csinál Fóris Novák Antal távozása után.”²⁴ A narrátor igazságra törekvése azonban mint a történetmondás előfeltétele mindvégig tetten érhető a szövegben. Még az öngyilkosság pillanatában is helyesbít, pontosít, vagy ha tetszik, a „valósághoz” igazít: „Nem így volt, nem így volt” (II/105.), majd pedig elmondja, hogyan volt valójában. Ha összehasonlítjuk az elbeszélő és Novák nyelvszemléletét, első látásra azok rokonsága lesz szembeötlő. Mindkettő hinni látszik a nyelv áttetsző, igazsághordozó szerepében, vagy

²⁰ „Ha nem beszélnek róla, akkor nem is történt meg” logikája szerint: ha beszélnek róla, akkor meg is történt.

²¹ „Vagy én hazudok, vagy te. Vagy én vagyok kötni való örült – megint nem folytatta.” (82.)

²² Bizonyos értelemben az eddigi regényértelmezéseknek is ellentmond e megállapítás, hiszen mikor „kettős csapás”-ról (RÓNAV György: „Aranyárkány.” In uő: *A regény és az élet*. Magvető Kiadó, Budapest, 1947. 463.), „kettős próbatétel”-ről (SZEGEDY-MASZÁK: i. m. 207.), „kettős [tragikus] szál”-ról (PAPP István: *Síralomvölgy kegyelem nélkül*. Jelenkor 1992/2. 163.) beszélnek a regény elemzői, az idézett négyelemű okrendszerből mindig csupán két mozzanatot emelnek ki, nevezetesen Liszner Vilmos és Novák lánya, Hilda halált okozó szerepét.

²³ „Mivel a múlt csak emlékként létezhet, nem lehet megállapítani a hitelét, tehát nem szerepelhet mindentudó elbeszélő a regényben.” SZEGEDY-MASZÁK: i. m. 201.

²⁴ I. m. 208.

legalábbis abban a törekvésben, mely egy ilyen nyelv elérését tűzi ki céljául. A Novák elfojtására vonatkozó elemzés azonban arra is rávilágíthat, hogy az elbeszélő, bár – szövegarányaiban is – hűen bemutatja Novák azon technikáját, ahogyan a személyiségét valóban fenyegető erőt (a nő-szörnyet) tudata sötét mélyébe száműzi, mégis minduntalan jeleket hagy, hogy az olvasó felismerje Novák öncsalását. Ennek egyik legszembetűnőbb példája az – a már említett, freudinak is nevezhető – elszólás, amikor Novák Liszner neve helyett Tibor nevét mondja. Az elbeszélő ezt mintegy a háttérbe vonulva, hűen idézi, anélkül, hogy korrigálná a véletlen és funkciótlanul látszó elszólást. Továbbá ehhez hasonló jelnek tekinthető még, amikor a narrátor a Nováknál vendégeskedő Glück Laci tekintetét követve Hilda és édesanyja ágyára irányítja az olvasó figyelmét, vagyis „a két gazdátlan ágyra”, „az összetört családi élet” romjaira. Mintha ezáltal utalna arra az elbeszélő, hogy az előtérbe helyezett események mögött más, talán fontosabb erők dolgoznak. És a példákat lehetne még sorolni, melyek mindegyike ugyanazon gondolat mellett tanúskodik. Jelesül, hogy az elbeszélő úgy rejt el eseményeket, hogy azok fedettségét igencsak szembeötlő módon jelzi, mintegy felszólítva az olvasót az első ránézésre nem „lát szó” jelentés megtalálására. Az elrejtés-technika alkalmazásában valóban rokonnak látszik Novákkal, de el is különbözik tőle azáltal, hogy ő tudja – hiszen jelzi – mit tesz, míg Novák tudattalanul hajtja végre a (Liszner/Hilda) behelyettesítést. Az elbeszélő ezért sosem azonosul(hat) teljesen Novák nézőpontjával. E távolságtartás gyakran nyílt iróniába fordul, mint például Nováknak a diákok szemével történő leírásakor, de burkolt irónia olvasható ki a már idézett öngyilkossági jelenetből is, hiszen a „Nem így volt, nem így volt” tiltakozás a közvetlen megelőző mondatra is vonatkoztatható, vagyis a pisztoly eldördülését leíróra („Most elsütötte a ravaszt”), és ez esetben a „nem így volt” kifejezés – figyelembe véve az olvasás folyamatának időbeliségét: – egy pillanatra az öngyilkosság elkövetését is kétségbe vonhatja.

Novák egy ízben a vele történt és számára megmagyarázhatatlan eseményeket egy rossz regény cselekményszövéseéhez hasonlítja: „Ilyen az élet? Nem, ez nem is élet, csak a regények ilyenek, mikor az író egymásra torlaszolja az eseményeket, s nem indokolja meg kellően.” (II/33.) Novák nem érti a róla szóló regényt. Nem érti, mi köze a Liszner-ügynek Hilda szökéséhez. A két esemény egymásmellettségét csak értelmetlen torlódásnak látja, és mert referenciálisan olvas, nem veszi észre a behelyettesítés alakzatát, amit (mint regényhős) maga is tudattalanul végrehajt. A regényolvasás e reflexív mozzanata a két nyelvszemlélet különbségére is rávilágíthat: a főhős nem hisz a jelölők következmény nélküli, szabad felcserélésének lehetőségében; ugyanez nem mondható el azonban az elbeszélőről, hiszen ő nem tekinti a nyelvben kijelölt igazságot megkérdőjelezhetetlennek. Talán nem túlzás azt állítani, hogy, bár kellő (ön)iróniával kezelve, de az elbeszélő mégis természetesnek veszi azt, amibe Novák belerokkan. Nevezetesen, hogy a „nyomtatott betű korlátlanul szolgálhatja a hazugság hatalmát, mert a papír mindent elbír”.²⁵

²⁵ I. m. 210.

A nyelvben kijelölt igazság megkérdőjelezésének ironikus példájával találkozhatunk a regény zárlatában is, amikor Hilda, apja szellemét megidézve, a következő üzeneteket kapja asztalláb-koppantások formájában: apja nem haragszik rá (egy koppantás), és hogy apja boldog a túlvilágon (kettő koppantás). Az üzenet igazsága felől nem tájékoztat bennünket a narrátor. Lehet, hogy valóban a túlvilágról érkeztek a jelek, de lehet, hogy csak Hilda mozgatta lábával az asztalt, azért, hogy olyan válaszokat kapjon a kérdezettől, amelyeket szeretne. Az esemény iróniája, hogy szerencsétlen Novák olyan nyelvhasználat közvetítésére van utalva (már amennyiben bármit is mondani akar), amely életében a veszét okozta. De tovább bonyolítja a helyzetet, hogy az olvasó erről az eseményről olyan narrátor tájékoztatásán keresztül értesülhet, akivel szemben mindig gyanúperrel kell, hogy éljen. Az úrból jött üzenet igazsága tehát nagyon gyenge lábakon áll. Már ha egyáltalán bármiféle igazságértéket rendelhetünk az asztal mozgásához. Sőt Novákot éppen akkor tudjuk csak boldognak elképzelni, ha többé nem kell az igaz és hamis bináris rendszerében morzejeleket adnia. Ha végre megszabadul az igaz–hamis kibogozhatatlan emberi labirintusából (hajzuhatagából). Vagyis akkor boldog igazán, ha Hilda lába mozgatta az asztalt, és nem az ő szelleme; ha Hilda kérdésével nem érte, és soha nem is fogja utolérni a „végtelen térben és időben”. Magyarul: ha a lánya hazudott. Csakis ekkor gondolhatjuk, hogy Novák Antal már boldog valahol „a világűrben és semmiségben”.²⁶

²⁶ Szeretnék köszönetet mondani értékes segítségéért KARÁCSONYI Juditnak, aki átolvasta e munkát, és számos hasznos megjegyzést fűzött hozzá.